

Ortadoğu

E t ü t l e r i

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS / عرض کتاب

Ortadoğu'da Sivil Toplum: İmkanlar ve Kısıtlılıklar

Filiz Cicioğlu (ed.), 1. Baskı, (Ankara: Kadim Yayınları, 2019)

Değerlendirmeyi Yapan: Sercan Çalışkan*

Geliř tarihi: 16/04/2020

Kabul tarihi: 18/05/2020

Atıf: ÇALIŐKAN,S., “Ortadoğu'da Sivil Toplum: İmkanlar ve Kısıtlılıklar”, Ortadoğu Etütleri, 12-1 (2020): 289-295

The Civilian Society in the Middle East: Possibilities and Limitations

Filiz Cicioğlu (ed.), 1. Publish, (Ankara: Kadim Yayınları, 2019)

Reviewer: Sercan Çalıřkan

Received: 04/16/2020

Accepted: 05/18/2020

Citation: ÇALIŐKAN,S., “The Civilian Society in the Middle East: Possibilities and Limitations”, Middle East Studies, 12-1 (2020): 289-295

المجتمع المدني في الشرق الأوسط: الإمكانيات والقيود

فليز جيجي أوغلو (محررة)، الطبعة الأولى، (أنقرة: دار قديم للنشر) كرم ترك

عرض: سرجان تشالشكان

تاريخ القبول: 2020/16/04

تاريخ الاستلام: 2020/18/05

للاقتباس: سرجان تشالشكان، «المجتمع المدني في الشرق الأوسط: الإمكانيات والقيود»، دراسات الشرق الأوسط، 12-1 (2020) 289-295

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki sivil toplum yapısını tarihsel perspektiften bakarak detaylı bir şekilde inceleyen eser, özellikle Ortadoğu çalışmalarında odaklanılan güvenlik ve terör konularından sıyrılarak Ortadoğu'daki sivil toplum yapılanmalarını ele almaktadır. Eserin önsözünde de belirtildiği gibi; Ortadoğu'daki sivil toplumun mevcut varlığına, imkan ve sınırlarına eğilirken diğer taraftan oryantalist bakış açısının getirdiği dar çerçevenin dışına çıkılarak bölgedeki 'sivil toplum' kavramının daha geniş bir açıdan ele alınması amaçlanmaktadır.

Söz konusu amaç doğrultusunda, eserin ilk kısımlarında özellikle Doğu ve Batı arasındaki farklılıklara ilişkin karşılaştırmalı analizlerin ne kadar yüzeysel yorumlamalarla yapıldığına değinilerek söz konusu tutuma da eleştiri-

* Araştırma Asistanı, ORSAM,TR, sercan.caliskan@orsam.org.tr, ORCID:0000-0003-4443-5877

ler yöneltilmektedir. Batılı bakış açısında Doğu'nun 'alçaltılarak' Batı'nın bu alçaltılma üzerinden nasıl 'ilerici konuma' getirilmeye çalışıldığı vurgulanmakta, bilhassa Doğu'nun tanımı yapılırken bu metoda sıklıkla başvurulduğu belirtilmektedir. Batı'nın kendisini demokratik, insan haklarına saygılı ve özgürlükçü esasları benimseyen bir konumda tanımlayabilmesi için bir 'öteki' (Doğu) yaratması gerektiği, bu ötekinin de bu tanımlamanın tam tersine konumlandırıldığına altı çizilmektedir. Nitekim bu ötekileştirmenin ancak Doğu'nun demokrasi, insan hakları, özgürlük gibi kavramlardan uzaklaştırılması ile olabileceği vurgulanmaktadır.

Eser altı çizilen eleştiriler kapsamında değerlendirildiğinde, Ortadoğu'da son yirmi yıllık dönem içerisinde Batı'nın Doğu tanımlaması yaparken kullandığı söylem net şekilde kendini göstermektedir. ABD yönetiminin Irak'ı işgal ederken kullandığı 'Irak'a barış ve demokrasi götürme' söylemi bu anlamda verilebilecek en doğru örneklerden birini oluşturmaktadır. Belirli çıkarların perde arkasında tutularak, Irak'ta gerçekleştirilen yıkımı 'eksik olanı tamamlama' yani barış ve demokrasiyi tesis etme söylemi üzerinden meşrulaştırmaya çalışmak, Doğu için tasvir edilmiş olan ötekileştirmeyi oldukça açık şekilde ortaya koymuştur.

Kökenlerinin erken dönem Batı düşüncesinden geldiği kabul edilen sivil toplum kavramının, Ortadoğu'daki ülkelerin kendi tarihsel süreçleri içerisinde nasıl var olduğu ve nasıl gelişim gösterdiği, ülkelerin sivil toplum imkan ve kısıtlılıkları eser içerisinde ayrı başlıklar halinde irdelenerek ortaya konmaya çalışılmaktadır. Eserde yer alan 'İran'da Sivil Toplum' bölümü, Batı'daki sivil toplum anlayışı ile İran'da yer alan sivil toplum anlayışının nasıl farklılaştığını ortaya koyarken, bu farklılaşmanın örneklerini 1979 sonrası kurulan teokratik rejimin sivil topluma bakış açısıyla örneklendirmektedir. Dolayısıyla, Doğu ve Batı arasındaki bu farklılaşmayı anlamlandırmak okuyucu için daha mümkün bir hal alırken, Ortadoğu'daki devletlerin sivil toplum ve demokrasi kavramlarını 'kendi sınırları içerisinde' nasıl şekillendirebildiği de daha net anlaşılabilir.

Güncel bölgesel gelişmelerin Ortadoğu'daki devletlerin sivil toplum kavramsallaştırmalarını dönem dönem nasıl etkileyebileceği, bu dönemlerde toplumun sivil toplumlara yönelik bakış açısının nasıl şekillenebileceği yine 'İran'da Sivil Toplum' başlığı altında ABD-İran rekabeti üzerinden aktarılmıştır. Donald Trump'ın iktidara geldiği 2016 yılından itibaren Amerikan yönetiminin İran'a dönük baskı ve izolasyon politikası, İran rejiminin iç politikada kendi bekasını korumaya yönelik hamlelerine yol açmış ve bu durum ülkedeki sivil toplum varlığı üzerinde baskıları beraberinde getirmiştir. İran üzerinden verilen bu örnek, baskıcı rejimler altında varlıklarını ikame etmeye çalışan

sivil toplum örgütleri için zorlukları da beraberinde getirmektedir. Diğer yandan eserde uluslararası sivil toplumun ortaya koyduğu ikircikli tavırlara da bir eleştiri getirilmektedir. İran halkının ekonomik ve sosyal anlamda yaşadığı zorlukların ABD'nin baskı ve ambargolarının da bir sonucu olduğunun uluslararası sivil toplum tarafından görmezden gelindiği eleştirilmektedir.

Eser, Ortadoğu'daki sivil toplum varlığını ele alırken, sivil toplumların Ortadoğu'da neden varlıklarını sürdürmekte zorlandıklarını, neden birçok Ortadoğu ülkesinde sivil toplum kavramının yalnızca söylemsel düzeyde kaldığını açıklamaya çalışmaktadır. Bu kapsamda Irak ve Suriye gibi uzun yıllar otoriter/totaliter rejimler tarafından yönetilmiş ve yine uzun yıllar iç savaş dönemleri yaşamış ülkelerin eserde ayrı başlıklar halinde ele alınması önem taşımaktadır. Zira özellikle Arap Baharı sonrası Ortadoğu'daki bazı ülkelerin 'başarısız devlet' (failed state) tecrübesini yaşamış olması, bu ülkelerdeki siyasi, ekonomik ve sosyal varlığının yerle bir olmasına neden olmuştur. Devlet mekanizmalarının işlemediği, dahası insanların tek gayelerinin 'hayatta kalmak' olduğu coğrafyalarda sivil toplum örgütlenmelerinin sayısında artışlar gözlemlenebilse de etki boyutlarındaki artış aynı ölçüde olmamıştır.

Ortadoğu'da Sivil Toplumun Devlet ve Toplum Arasındaki Yeri

Eserin birçok noktasında, özellikle Soğuk Savaş sonrası Ortadoğu ülkelerindeki baskıcı rejimlere karşı varlığını korumaya çalışan sivil toplumun ne kadar başarılı olabildiği meselesi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca söz konusu baskıcı rejimlerin yönetimi altında sivil toplum kuruluşlarının (STK) rejimin sınırlarını çizdiği bir faaliyet alanı içerisinde hareket edebildiğinin de altı çizilmektedir. Bu anlamda kimi zaman düşünürlerin ortaya koyduğu sivil toplum yaklaşımları tartışılarak bu yaklaşımların Ortadoğu ülkelerinin sivil toplum geçmişinde nasıl kendini gösterdiği tartışılmaktadır. Eserde yer alan 'Suriye'de Sivil Toplum Veya Sivil Toplumun İmkansızlığı' başlıklı bölümde bu tartışma Hegel ve Marx'ın yaklaşımları ile değerlendirilmektedir. Yazarlar bu bölümde, Suriye'de Baas'ın devlet mekanizmasını ele geçirerek sivil toplum kurumları üstünde de bir hegemonya kurmasını Hegel'in ortaya koyduğu yaklaşıma yakın görmektedirler. Buna göre Hegel'in de savunduğu gibi 'bir ülkedeki sivil toplumun hakimi, devlet mekanizmasını elinde bulunduran burjuva kesimi ve elitlerdir' söylemi yazarlar tarafından Suriye'deki Esed ailesinin yönetimi altındaki Suriye ile özdeşleştirilmektedir.

Suriye'deki sivil toplumun tarihi geçmişinin aktarıldığı bölümün devamında ise Suriye'nin Sovyetler Birliği'nin etkisi altında olduğu döneme değinilmiştir. Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'daki müttefiki olarak hareket eden

Suriye’de, STK’ların da Sovyet sosyalizminden etkilenerek rejim yanlısı bir dönüşüm gösterdiği vurgulanmıştır. Hafız Esed yönetimi altındaki Suriye’nin, Ortadoğu’daki İsrail varlığına karşı bir politika sürdürdüğü, STK’ların da bu karşıtlık üzerinden kümelenerek üye topladığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Suriye’de Soğuk Savaş döneminde var olan sivil toplumun aslında Suriye halkına hizmet eden değil, aksine Esed rejiminin bilhassa iç ve dış politikada kendisine taban oluşturabilmesine hizmet eden bir araç halini aldığı altı çizilmektedir.

Hafız Esed’in ölümünün ardından 2000 yılında yönetimi devralan Beşar Esed’in ülkedeki STK’lara yönelik politikaları da bir başka bölümde incelenmektedir. Eserde, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte Esed’in batıya yönelik yakın politikalar izlediğinden bahsedilmektedir. Bu politikalar kapsamında Suriye’deki STK’lara sefelinin dönemine göre daha fazla hareket alanı sağladığı fakat bunun nedeninin devraldığı otoriter rejimi yıkmak değil, revize edip daha modern bir hale getirme çabasıyla yaptığı vurgulanmaktadır. 2011 yılında başlayan Suriye’deki iç savaş ile beraber Esed döneminde iç savaşa kadar belli politik çıkarlar doğrultusunda STK’lara sağlanan hareket alanının bütünüyle kısıtlandığı belirtilmiştir. Tüm kısıtlamalara rağmen, Suriye halkının yaşadığı zulüm karşısında örgütlenen sivil toplum kuruluşlarının sayısı artış gösterse de bunların görece az bir kısmının Suriye içerisinde faaliyet gösterebildiği ifade edilmiştir. 2011 sonrası Suriye’deki sivil toplum girişimlerinin, Suriyelilerin savaştan kaçarak sığındıkları Türkiye ve Ürdün gibi ülkelerde kurulduğu ve bu ülkelerden faaliyet gösterdiği vurgulanmıştır.

Ortadoğu’daki STK’ların temel sorunlarından belki de en önemlisi, eserde belirtildiği üzere devlet ve toplum arasında konuşlanmaları değil, belli çıkar grupları lehinde konuşlanmaları olmaktadır. Bu çıkar grupları kimi zaman tıpkı Suriye örneğinde olduğu gibi baskı rejimler olabilirken kimi zaman ise belli etnik-mezhepsel çıkarları gözeten gruplar olabilmektedir. ‘Irak’ın Sivil Toplum Kurumlarının Yapısal Özellikleri ve Tarihi Arka Planı’ başlıklı bölümde de, STK’ların Irak’taki farklı çıkar grupları tarafından nasıl araçsallaştırılabildiği hem STK tanımı çerçevesinde hem de kronolojik bir yöntem çerçevesinde incelenmektedir. Irak’taki dini – mezhepsel ve etnik farklılıkların siyasi, ekonomik ve askeri pek çok alanı etkileyen temel faktörlerden biri olması, Irak’taki STK’ların da söz konusu farklılıklardan etkilenmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bugün Irak siyasetini şekillendiren unsurlardan en önemlisi Irak Parlamentosu’ndaki Şii, Sünni ve Kürt gruplar arasında var olan rekabettir. Hükümetin kurulmasından kurulan hükümetin hayata geçireceği politikalara kadar bu rekabetin neticeleri belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla Irak’taki mevcut STK’ların da bu rekabetten etkilenmeleri, bu rekabetin aktörleri tara-

findan araçsallaştırılmaları kaçınılmaz olmaktadır. Bu durum Irak'ın incelendiği bölümde '2003 Öncesi Dönem' ve '2003 Sonrası Dönem' olarak iki farklı başlık altında tarihsel perspektiften ele alınmaktadır.

Eserde Mısır, 'Mısır'da STK'ların Tarihsel Gelişimi ve Konumu' başlığı altında incelenmektedir. Diğer birçok Ortadoğu ülkesinde olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında baskıcı rejimler altında şekillenmiş olan STK'ların aksine, Mısır'da, 19. yüzyıla kadar uzanan bir tarihsel geçmişin varlığı ile karşılaşmaktadır. Mısır'ın öne çıkaran bir olgu ise söz konusu bu tarihsel altyapı içerisinde sahip olduğu kendine has form ve niteliğidir. Dolayısıyla ilk STK'ların kuruluşunun 1800'lü yılların ortasına dek ulaştığı Mısır'daki STK yapılarının tarihsel zemininde modernleşme, reform, sömürgecilik karşıtlığı ve milliyetçilik gibi diğer pek çok Ortadoğu ülkesinde bulunmayan kavramların etkileri mevcuttur. Bu bağlamda eserde, söz konusu kavramların etkilerinin Mısır'ın dün ve bugününe yansımaları yazar tarafından kronolojik metotla incelenmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreği ile 20. yüzyılın ilk yarısının Mısır'daki elitlerin, memur ve orta kesimin kendi haklarını muhafaza edebilmek amacıyla STK'lar kurduğu dönem olmuştur. Fakat eserde belirtilen tarihi altyapı ile Mısır'ın kendine özgün form ve niteliğinin, 1950'li yıllar ile birlikte Mısır'daki STK'ların yönetim baskısı altında şekillenmesine engel olamadığı vurgulanmaktadır.

Gerek 1952 ile birlikte Cemal Abdünnasır gerekse de 1981 sonrasında Hüsnü Mübarek'in STK'ları devletin birer aygıtı haline getirmek amacıyla takip ettiği politikalar, Mısır'daki STK'ların yasalar ile baskılanarak kontrol altına alındığı dönemleri beraberinde getirmiştir. Nasır'ın STK'ları devlete entegre etme çabaları ve Mübarek'in STK'ları 'dış güçlerin müdahale aracı' olarak görmesi yazar tarafından Mısır'da STK'ları kısıtlamak amacıyla çıkarılan yasalar ile örneklendirilmektedir. Bu kapsamda yazarın vardığı temel sonuç, Mısır'daki STK'ların yasalar vasıtasıyla kontrol edilerek baskı altında tutulduğu olmaktadır. Bu bağlamda Mısır örneği, eserin genelinde işlenen 'sivil toplumların yönetimler tarafından sınırlandırılması' varsayımına oldukça uygun bir örneği ihtiva etmektedir.

Eserde, tıpkı Mısır gibi İsrail'deki sivil toplum varlığının da 19. yüzyıla kadar uzandığı vurgulanmaktadır. 'İsrail'in Siyaset ve Toplum Yapısında Sivil Toplumun Rolü' başlıklı bölümde yazar, İsrail Devletinin ilan edildiği 1948 yılından önce de söz konusu topraklarda belli başlı sivil toplum örgütlerinin olduğunu, bu örgütlenmelerin Yahudi/Siyonist amaçlar doğrultusunda varlık gösterdiğini belirtmektedir. Fakat yazar tarafından bu noktada altı çizilen en önemli ayırmalardan biri, o dönem ki Osmanlı bakiyesi altında varlık gösteren Yahudi/Siyonist sivil toplum örgütlenmelerinin 'devlet kurma' amaçlı bir

ajandaya sahip olduklarıdır. Dolayısıyla diğer Ortadoğu ülkelerinin aksine, devletin oluşturduğu sivil toplum örgütlerinden ziyade devlet kurmayı amaç olarak güden bir sivil toplum hafızası söz konusudur.

Yazar, İsrail'deki sivil toplumun rolünü kronolojik şekilde ele alarak üç başlık altında incelemektedir. Dünya Siyonist Teşkilatı'nın 1897'de kurulması, ardından ise Yahudi Ajansı ve İsrail Sendikaları Birliği'nin kuruluşlarıyla İsrail Devletinin ilanı öncesi dönem temellendirilmektedir. Devam eden kısımda Altı Gün Savaşları ile başlayan 1967-1980 arası dönem ele alınmaktadır. Sonraki kısımda ise 1980 sonrası günümüze kadar süren İsrail'deki sivil toplumun rolü değerlendirilmektedir.

İsrail'deki sivil toplumun rolünün tarihsel perspektifte incelendiği bu üç kısım, İsrail'deki sivil toplum örgütlenmelerinin imkan ve sınırlılıklarının dönem dönem farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. İsrail Devletinin ilanı öncesinde yukarıda bahsi geçen üç sivil toplum örgütlenmesi söz konusu devletin kurulması için hemen hemen tüm faaliyetleri yüklenici bir rol üstlenirken, diğer yandan devletin kurulması ile birlikte devlet ile etkileşime girecek zaman zaman geriye gidişler yaşamış, zaman zaman ise her alanda ciddi roller üstlenmiş ve hareket alanlarını arttırmıştır. Dolayısıyla yazar tarafından bu noktada altı çizilen husus, gerek yönetimin gerekse de İsrail halkının sivil toplum örgütlenmelerine olan bakış açılarındaki değişimlerin, sivil toplum örgütlenmelerinin rolünün ve imkanlarının dönemlere göre farklılaşmasına neden olduğudur.

Her ne kadar Ortadoğu ülkeleri ayrı başlıklar halinde kendilerine özgün form ve yapıları ile değerlendirilmiş olsa da, eserde ortaya konan varsayımların ortaklık gösterdiği hususları sonuç kısmında ele almak doğru olacaktır. Eserde incelenen bölümlerin ortak varsayımlarından biri, Ortadoğu'daki baskıcı rejimlerin STK'ları birer 'araç' olarak kullanmalarıdır. Devlete mesafeli, devlet ve toplumun arasında dengeyi sağlayacak, etkileşimi kuracak ve demokratik girişimler için halk adına gerekli sorgulamaları yapacak örgütlenmeler çoğu zaman bu imkanlarından mahrum bırakılmıştır. Bu anlamda STK'lar rejimlerin iç ve dış politikadaki adımlarının kimi zaman propagandası için kullanırken, kimi zaman dış ülkelerin birer 'ajan yapılanmaları' olarak topluma resmedilmişlerdir. Fakat eserde ülkelerin tarihsel perspektiften ele alınması, çoğu rejimin dönem dönem sivil toplum örgütlenmelerine alan açabildiğini de göstermektedir. Maalesef çok uzun soluklu olmayan bu dönemler, rejimlerin dış politikalarındaki rekabetlerini topluma 'ulusal tehdit' boyutunda sunmasıyla son bulabilmiştir. Bunun bir örneği, eserde de vurgulandığı gibi Sovyetler Birliğine yakın olan ve bölgedeki ABD-İsrail varlığı ile mücadele amacı güden Hafız Esed'in yönetimi altındaki Suriye üzerinden verilmiştir.

Eserde, Ortadoğu'daki çoğu sivil toplum örgütlenmelerinin klasik anlamda demokrasi ve insan hakları ihtiyaçları neticesinde var olmadığı da altı çizilmektedir. Bu örgütlenmeler kimi zaman Irak'ta olduğu gibi farklı etnik ve dini grupların güç mücadelesi sonucu ortaya çıkabildiği gibi kimi zaman Yemen'deki gibi aşiretlerin ülkedeki rolü neticesinde de ortaya çıkabilmektedir. Veyahut da Lübnan'da olduğu gibi birbirinden farklı mezhep gruplarının devleti oluşturması ve sivil toplum örgütlenmelerinin de bu mezhebi farklılaşma kapsamında oluşabilmesi mümkün gözükmektedir.

Diğer yandan eserin pek çok noktasında Batılı kaynakların Doğu'ya yönelik oryantalist bakış açısı da eleştirilmiştir. Demokrasi, insan hakları ve eşitlik gibi kavramların Doğu'da mevcut olmadığı, dolayısıyla Ortadoğu ülkelerinde gerçek bir sivil toplum varlığından söz etmenin mümkün olmayacağı gibi tek düze bakış açılarının yanlışlığı dillendirilmiştir. Bu kapsamda İsrail'in ele alındığı bölümde bu eleştiri net şekilde ortaya konmuştur. Batılı kaynakların İsrail'deki sivil toplum örgütlerini diğer Ortadoğu ülkelerine yaptıkları gibi eleştirel bakış açısına tabii tutmamasına ve İsrail'i doğrudan Batı'nın bölgedeki uzantısı gözüyle yorumlamasına önemli eleştiriler getirilmiştir. Dolayısıyla eserin, Ortadoğu'daki sivil toplum örgütlenmelerine yönelik Batılı literatüre karşı bir alternatif sunmaya çalıştığı söylenebilir. Eser, oryantalist bakış açısının Ortadoğu'daki sivil topluma yönelik ortaya koyduğu basmakalıp değerlendirmeleri eleştirerek, Ortadoğu ülkelerindeki sivil toplumun rolünü, imkan ve kısıtlılıklarını Doğu'nun kendine özgün form ve niteliği kapsamında ele almaktadır.